

Van 'exit' naar 'voice'

Een alternatief voor privatisering

ROBERT WENT¹

In dit artikel gaat de auteur op zoek naar mogelijkheden om ongewenste neveneffecten van privatisering onder controle te houden. Om te beginnen wijst hij op de verminderde invloed van overheid én burgers op de levering van publieke diensten, na invoering van marktwerking. De privatiseringshaussie van de afgelopen decennia heeft plaatsgevonden tegen de achtergrond van een gelijktijdige internationalisering van handel, kapitaal en productie. Deze ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat private ondernemingen een positie kregen, waarin zij relatief los staan van nationale overheden. Dit leidde tot een sterk verminderde invloed op deze ondernemingen, hetgeen nog eens werd versterkt door het adagium van een 'terug-tredende overheid' waarmee veel privatiseringsoperaties gepaard gingen. Het zelfregulerende vermogen van de markt, waardoor de kwaliteit van publieke diensten gegarandeerd zou zijn, bleek echter kleiner dan verwacht. In dit artikel wordt dan ook betoogd dat de greep op private leveranciers van publieke diensten weer vergroot moet worden. In plaats van minder overheidsregulering, moet privatisering gepaard gaan aan meer overheidsregulering. Bovendien moeten ook burgers meer grip krijgen op de aan hen geleverde diensten. De auteur beargumenteert dat burgers naast het 'exit'-mechanisme - de mogelijkheid om bij slecht functioneren van een dienst over te stappen naar de concurrent - tevens de mogelijkheid tot 'voice' moeten krijgen - de zeggenschap om bij de verstrekker van een dienst hun belangen te behartigen - .

Het vertrouwen in de heilzame effecten van privatisering en 'de tucht van de markt' op (voormalige) publieke bedrijven en diensten was tot voor kort wijdverbreid. Lagere prijzen, betere dienstverlening, meer keuzemogelijkheden en geringere overheidsuitgaven zouden ons deel zijn, terwijl er wonderbaarlijk genoeg eigenlijk geen echte nadelen werden verwacht.² Inmiddels is van dit naïeve geloof nog maar weinig over, want de praktijk blijkt ingewikkelder en weerbarstiger dan de leerboekentheorie van economen. Pogingen om 'de echte wereld zo veel mogelijk conform de fictie van een perfect functionerende markteconomie te maken' (Fine, 2003, p. 6) hebben geleid tot internationaal beruchte schandalen, zoals de elektriciteitscrisis in Californië, de ineenstorting van Enron, en de enorme overinvesteringen in de ICT- en telecom-sector, met grote maatschappelijke gevolgen.³

Ook in eigen land liggen de voorbeelden voor het oprapen van marktwerkings- en privatiseringsoperaties die anders uitpakken dan door beleidsmakers en veel economen was verwacht en voorspeld. De prijzen van taxiritten zijn na de introductie van marktwerking in deze sector niet omlaag gegaan maar omhoog. De marktwerkingsoperatie gericht op notarissen heeft ertoe geleid dat veel tarieven niet lager maar hoger zijn

geworden. De verzelfstandiging van de NS in het perspectief van privatisering heeft geleid tot duurder, minder stipt, en minder betrouwbaar openbaar vervoer. En begin 2003 waarschuwde de Algemene Energieraad (2003) dat de maatschappelijke prijs voor de simplistische ideeën die ten grondslag liggen aan de introductie van marktwerking in de energiesector hoog dreigt te worden. De prijzen voor de burger gaan niet omlaag, de leveringszekerheid van elektriciteit en gas voor de burgers staat op het spel, en de energievoorziening dreigt niet milieuvriendelijker maar juist minder duurzaam te worden, vreest de raad.⁴

De internationale context

De privatiseringshausse van de afgelopen decennia is onderdeel van een radicale verandering in het functioneren van het mondiale kapitalisme sinds eind jaren zeventig.⁵ Gedurende de naoorlogse 'golden years of capitalism' (1945-1974) legden nationale overheden het kapitaal aan banden, onder andere met een industriële politiek en door het beperken en controleren van grensoverschrijdend financieel verkeer. Hierdoor werden de 'exit' opties voor bedrijven op zoek naar hogere winsten sterk beperkt. Dat is sinds midden jaren zeventig drastisch veranderd en sindsdien is sprake van toenemende economische internationalisering, zodat handelskapitaal, financieel kapitaal en industrieel kapitaal de wereld af kunnen schuimen op zoek naar de hoogste rendementen. Aan deze globalisering zijn een aantal aspecten te onderscheiden. Allereerst een sterke toename van het aantal werkelijk geïntegreerde mondiale markten voor de productie van goederen en diensten en - vooral ook - voor financiën, mogelijk gemaakt door nieuwe informatie- en communicatietechnologieën. Ten tweede: zonder mee te gaan met de overdrijving dat grote ondernemingen tegenwoordig geen nationale wortels meer hebben en zich op elk gewenst moment naar elders in de wereld kunnen verplaatsen - oftewel: 'footloose' zijn - kan het toenemende gewicht van multinationals in de wereldeconomie niet ontkend worden. Steeds meer ondernemingen proberen de conceptie, productie en distributie van producten en diensten bij voorkeur niet slechts nationaal, regionaal of bi-regionaal maar mondiaal te plannen. De UNCTAD (2002) schatte het aantal multinationals recentelijk op meer dan 65.000, met ruim 850.000 buitenlandse filialen. Op de derde plaats is sprake van een toename van governance- en reguleringsproblemen op mondiaal niveau, met een toenemend gewicht - door overheveling van beslissingen en bevoegdheden van nationale staten - voor ondoorzichtige en ondemocratische supranationale instellingen (zoals G7, IMF, WTO, BIS, OESO) en regionale organisaties (zoals EU, NAFTA, MERCOSUR, etc.). Ten dele in het kielzog van deze ontwikkelingen, internationaliseren sociale bewegingen en NGO's ook in toenemende mate hun analyses, campagnes en alternatieven. Het vierde aspect betreft de globalisering van neoliberaal macro-economisch beleid na de anti-Keynesiaanse 'contrarevolutie' (de term is van Milton Friedman) in de economische wetenschap van eind jaren zeventig. In de huidige neoliberale wereld(wan)orde zijn monetaristische en neoklassieke paradigma's dominant in internationale instituties en in de politieke hoofdstroom, inclusief de sociaal-democratische 'Derde weg'. Varianten van dezelfde recepten - exportgeleide groei; minder sociale uitgaven; verkleining van de publieke sector;

deregulering; negatieve (dat wil zeggen opgelegde, en dus niet zelfgekozen) flexibilisering; privatisering; prioriteit bij prijsstabiliteit - worden overal ter wereld gevolgd, of met behulp van internationale organisaties en financiële markten opgelegd. Tot slot is van belang te constateren dat deze ontwikkelingen worden gefaciliteerd en versterkt door de dominante combinatie van vrijhandel en vrij kapitaalverkeer. Dit internationale regime, dat grote overeenkomsten vertoont met de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog, beperkt de mogelijkheden voor nationale politieke keuzes, omdat gedereguleerde mondiale financiële markten de volatiliteit en onvoorspelbaarheid van financiële stromen vergroten en financiële normen opleggen aan regeringen en ondernemingen.

Resultaat van deze reorganisatie van het kapitalisme is dat nu voor het eerst in de geschiedenis sprake is van de gelijktijdige internationalisering van handel, kapitaal én productie, soms ook wel aangeduid als de drie-eenheid van 'mondiale goederenmarkt', 'mondiaal casino', en 'mondiale lopende band'. In de decennia voor de Eerste Wereldoorlog, die vaak worden vergeleken met hedendaagse globalisering, waren handel en kapitaalverkeer eveneens sterk geïnternationaliseerd (hoewel daar veel minder landen feitelijk in betrokken waren dan nu), maar de toegenomen internationalisering van productie sinds het begin van de jaren tachtig voegt een nieuwe dimensie aan het hedendaagse kapitalisme toe, en is zonder historisch precedent. Een kwalitatief nieuw stadium van internationalisering is daarmee bereikt, waarin kapitaal meer invloed dan ooit heeft op nationale staten. Want indien dat nodig wordt geacht voor de winstgevendheid kunnen nu zowel handel als geldkapitaal en productiefaciliteiten verplaatst worden naar regionale of nationale eenheden met een meer kapitaalvriendelijk beleid, of kan daar - vaak zeker zo effectief - mee bedreigd worden. Ten tweede is, anders dan gedurende de 'gouden jaren' van het kapitalisme, 'de dynamiek van directe investeringen nu in de plaats gekomen van die van handel, terwijl het financieel kapitaal op haar beurt de verschuiving van productiekapitaal leidt' (Boyer 2000: 289). Het financieel kapitaal is dominant, en financiële normen en de promotie van shareholder value hebben verregaande gevolgen voor het functioneren van ondernemingen en voor de verdeling van inkomen en vermogen. Deze dominantie van finance heeft bovendien ook belangrijke consequenties voor de manoeuvreerruimte van nationale staten. Als gevolg van de financiële deregulering sinds de ineenstorting van de internationale financiële Bretton Woods architectuur, begin jaren zeventig, zijn de meeste transacties op valutamarkten nu speculatief en zijn wisselkoersen meer afhankelijk van kapitaalstromen dan van handelsstromen. Chesnais (1997: 297) spreekt in dit verband van een 'geglobaliseerd accumulatieregime met financiële overheersing', dat meer beperkend is voor nationale staten en meer homogeniserend is dan het Fordistische accumulatieregime van na de Tweede Wereldoorlog. Het openbreken van nationale markten sinds het midden van de jaren 1970, wat een radicale breuk betekende met het naoorlogse regime, was uiteraard een voorwaarde voor deze veranderingen. Netto resultaat is dat de ruimte voor verschillende modaliteiten van deelname aan het internationale systeem voor landen geleidelijk is gereduceerd.

Theorie en harde werkelijkheid

Onder invloed van concrete ervaringen sindsdien, is het simplistische juichverhaal waarmee privatisering in eerst instantie bepleit werd inmiddels wat gemodificeerd. De oorspronkelijke rationale - die soms nog wel wordt gegeven - voor privatisering was, dat dit tot betere prestaties leidt omdat de verhouding verandert tussen de eigenaars en managers van bedrijven: privatisering vereenvoudigt de relaties tussen de agent (de manager van het bedrijf) en de principaal (de aandeelhouder in een bedrijf, of de regering bij een overheidsbedrijf). Volgens de theorie van eigendomsrechten zal een private eigenaar meer activiteiten ondernemen om te monitoren wat in het bedrijf gebeurt dan een publieke eigenaar, omdat de eerste recht heeft op winst en er dus belang bij heeft deze zo hoog mogelijk te laten worden. En volgens de public choice theorie (of Nieuwe Politieke Economie) vermindert privatisering de mogelijkheid tot manipulatie van ondernemingen voor publieke en inefficiënte doelen (Bayliss & Cramer 2003, p. 57).

Ondersteund door dit soort theoretische overwegingen werd het ideologisch adagium in Engeland (Thatcher), de VS (Reagan), ons land (Lubbers) en elders, dat meer markt nodig is en minder staat. Maar de resultaten van deze operaties vallen ernstig tegen. Vogel (1996, p. 65-66) memoreert hoe Margaret Thatcher in het Verenigd Koninkrijk tussen 1980 en 1984 'de meest radicale pro-concurrentie hervorming van de telecom-sector in de wereld' uitvoerde. Maar veel voorstanders van liberalisering en deregulering, 'wiens wildste dromen op verschillende manieren overtroffen werden', waren tien jaar later toch niet tevreden. Niet minder, maar meer overheidsregulering bleek nodig om de 'vrije markt' af te dwingen. En tot teleurstelling van de architecten van Thatcher's plannen bleek zulke regulering niet van tijdelijke aard, slechts noodzakelijk in de overgangssituatie naar een geheel vrije markt, maar blijvend noodzakelijk. Bovendien riep het functioneren van de daartoe ingestelde onafhankelijke regulators nieuwe vragen en problemen op (Wills & Bartle 2002; Thatcher 2002) over o.a. het gebrek aan democratische controle op de taakinvulling, een eenzijdige focus op marktwerking ten koste van publieke belangen, en het risico dat de regulator de gevangene wordt ('regulatory capture') van deelbelangen, oftewel de sector of economen en/of juristen.

Daarnaast werd steeds duidelijker dat er nog een ander fundamenteel probleem is met de implementatie van de tekstboekversie van marktwerking. Het milieu, veiligheid, leveringszekerheid, toegankelijkheid, kwaliteit, en betaalbaarheid, blijken niet vanzelf wel te varen bij marktwerking. Wat op microniveau voor winstmaximaliserende ondernemers rationeel is, telt op macroniveau niet als vanzelf op tot een maatschappelijk optimale uitkomst. Integendeel, als de publieke belangen bij privatiserings- en liberaliseringsoperaties niet expliciet van tevoren zijn benoemd en beschermd, worden deze het kind van de rekening (zie bijvoorbeeld WRR 2000). Ook om publieke belangen te beschermen is dus meer in plaats van minder regulering en toezicht nodig.

Onderzoek van Nobelprijs-winnaar Stiglitz (2002) en anderen naar - altijd aanwezige - marktimperfections en informatie asymmetrie hebben tot slot deze tendens naar meer, in plaats van minder staat recentelijk nog verder versterkt. Het idee dat het nodig is markten te ordenen en publieke belangen tegen marktpartijen in bescherming te nemen, is

tenminste op papier inmiddels ook onder beleidsmakers breed geaccepteerd. We hebben niet minder staat nodig maar een andere staat, wordt nu meestal gezegd.

En toch. Ondanks deze aanpassingen blijven de resultaten van privatisering en andere marktwerkingsoperaties zelfs veel aanvankelijke voorstanders teleurstellen. Steeds weer duiken nieuwe problemen op, en burgers en beleidsmakers worden keer op keer voor onaangename verrassingen geplaagd doordat marktpartijen strategisch gedrag vertonen en regels en afspraken weten te omzeilen of uit te hollen. Engeland is binnen Europa het meest vergevorderd met privatiseren en liberaliseren, maar zoals uit de volgende citaten (Prowse 2003) blijkt plaatst zelfs de *Financial Times* uiterst kritische kanttekeningen bij het resultaat. 'En toch zijn de resultaten niet erg indrukwekkend. In veel (zo niet alle) aspecten blijven de Britse publieke diensten inferieur aan die van continentale Europese landen die nauwelijks hebben hervormd', stelt Prowse. Hij noemt het ironisch dat 'ministers met goede bedoelingen hun mogelijkheden om betekenisvolle hervormingen uit te voeren hebben ondermijnd, door hard te proberen de overheid te behandelen alsof het een soort bedrijf is.' Dat heeft volgens de redacteur van de Britse zakenkrant alles te maken met het blinde geloof dat 'mensen met een private sector hoed op taken altijd efficiënter uit zullen voeren dan dragers van een publieke sector hoed.' Prowse houdt daarom zijn hart vast voor de voorgenomen marktwerking in de Britse gezondheidszorg: 'Het ligt niet langer voor de hand dat verschillende eenheden onafhankelijk van elkaar beslissingen zouden moeten nemen. Het is juist essentieel dat het systeem als geheel gepland wordt en dat pogingen worden ondernomen om een organisch besef van eenheid te stimuleren, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de tamelijk efficiënte Britse strijdkrachten. Het stimuleren van zo'n organische eenheid sluit niet uit dat besluitvorming wordt gedelegeerd, maar veronderstelt een andere cultuur dan die van de markt: een cultuur waarin wederzijds vertrouwen een grotere rol speelt dan concurrentie.'

Van 'exit' naar 'voice'

Geen wonder dat de vraag naar alternatieven voor privatisering en marktwerking, zonder heimwee naar bureaucratische en niet altijd even gebruikersvriendelijke overheidsbedrijven, meer aan de orde wordt gesteld. Zo werd in mei j.l. in de Eerste Kamer op initiatief van PvdA-senator Wolfson een motie aangenomen waarin de regering opdracht krijgt alternatieven uit te werken voor de opsplitsing en voorgenomen privatisering van de NS. Meer in het algemeen pleiten Van der Meer & Ham (2001) voor radicale democratie, dat wil zeggen 'horizontale verhoudingen, openheid en transparantie', Duyvendak en Van der Lans (2003) voor 'het organiseren van een cultuur van betrokkenheid', en Van den Brink voor het niet benaderen van gebruikers van voorzieningen en diensten als 'klant' maar als 'staatsburger' met zeggenschap over de wijze waarop de publieke voorzieningen hun werk doen en een meer actieve rol in de beleidsvorming.⁶ Deze pleidooien sluiten aan op, en verwijzen soms naar, een alternatief dat ruim dertig jaar geleden eloquent werd uitgewerkt door Albert Hirschman (1970). Hij liet zien dat marktwerking niet de enige en vaak ook niet de beste manier is om slecht functioneren-

de bedrijven, organisaties of staten te revitaliseren. Omdat privatisering en andere vormen van marktwerking niet alleen met ideologische verhalen maar ook met economische theorieën worden beargumenteerd, is het interessant dat hij zijn alternatief voor het marktmechanisme eveneens vanuit de economische theorie beredeneert. Dat alternatief is tot nu toe door beleidsmakers en economen genegeerd en Margaret Thatcher riep zelfs regelmatig TINA - There Is No Alternative. Maar nu duidelijk is wat de negatieve gevolgen van privatisering en marktwerking (kunnen) zijn, wordt het tijd dit alternatief alsnog serieus te gaan nemen.

Economen, stelt Hirschman, denken altijd aan concurrentie om bedrijven en instellingen scherp te houden, en klanten hun belangen te laten verdedigen. Als een product of dienst je niet meer aanstaat kun je naar een ander gaan, of dreigen dat je dat gaat doen indien geen verbetering optreedt. Maar behalve die mogelijkheid tot 'exit' is het ook denkbaar dat gebruikers de mogelijkheid tot 'voice' krijgen. Dat wil zeggen, invloed of zeggenschap om bij de verstrekker van een product of dienst hun belangen te kunnen behartigen. De verschillen tussen deze twee mechanismen vat hij als volgt samen: 'De klant die, ontevreden over het product van een bedrijf, naar een ander gaat, gebruikt de markt om zijn welvaart te verdedigen en zijn positie te verbeteren; hierdoor worden ook marktkrachten in werking gezet die kunnen leiden tot herstel bij het bedrijf dat qua prestaties relatief achteruitgegaan is. Dit is het soort mechanisme dat economen goed doet. Het is overzichtelijk - het gebeurt of gebeurt niet; het is onpersoonlijk - elke directe confrontatie tussen klant en bedrijf, met onvoorspelbare en onberekenbare elementen, wordt vermeden en het succes of falen van een organisatie wordt haar meegedeeld door een verzameling statistieken; en het is indirect - elk herstel bij de kwijnende onderneming wordt haar welwillend ter beschikking gesteld door de Onzichtbare Hand, als een onbedoeld bijproduct van de beslissing van de klant om naar een ander te gaan. In al deze opzichten is 'voice' precies het omgekeerd van 'exit'. Het is een veel 'wanordelijker' concept omdat het verschillende graden kent, van zwak gemor tot gewelddadige protesten; het impliceert het uitspreken van je kritische mening, in plaats van een private 'geheime' stemming in de anonimiteit van een supermarkt; en het is, ten slotte, direct en recht door zee in plaats van om de zaken heen te draaien. 'Voice' is politieke actie bij uitstek' (Hirschman 1970, pp. 15-16).⁷

Hirschman stelt dat het 'exit'-mechanisme de tendens heeft het 'voice'-mechanisme uit te drijven: 'voice' maakt weinig kans serieuze vormen aan te nemen en effectief te worden als 'exit'-opties voor handen zijn. Dit pakt echter anders uit als sprake is van loyaliteit ten opzichte van een organisatie. In het geval van 'loyalty' zal eerst geprobeerd worden om het functioneren van deze organisatie via 'voice' te veranderen, voordat eventueel bij overschrijding van een kritieke grens alsnog voor 'exit' gekozen wordt.

Beleidsmakers over de hele wereld hebben - als we Hirschman's alternatieven volgen - de afgelopen decennia voor veel publieke diensten en voorzieningen 'exit'-mechanismen voor burgers geïntroduceerd, door privatisering of andere vormen van marktwerking. Dat heeft geleid tot veel ongewenste neveneffecten, want de greep van burgers en beleidsmakers op voorzieningen en diensten is verminderd, en vitale publieke belan-

gen zijn een speelbal geworden van winstmaximaliserende marktpartijen. Eens te meer omdat het ongenoegen over 'de politiek' en over de effectiviteit en efficiëntie van de publieke sector (wachtlijsten, onderwijs, veiligheid, etc.) sterk is toegenomen, is er echter alle reden toe om alsnog invulling te geven aan het tot nu toe genegeerde alternatief, en de aandacht te verschuiven van 'exit', naar het uitwerken en introduceren van 'voice'-mechanismen. En dan niet met een marginaal experiment hier of daar, maar met dezelfde hoeveelheid aandacht, energie en financiële middelen die de afgelopen decennia door beleidsambtenaren, economen en consultants is gestoken in het bedenken en implementeren - en vervolgens proberen te repareren van de niet-voorzien ongewenste neveneffecten - van privatisering en andere vormen van marktwerking. Het gaat per slot van rekening om niets minder dan de toegankelijkheid tot en zeggenschap over essentiële voorzieningen en diensten voor de burgers.

Literatuur

- Algemene Energieraad (AER) (2003), *Energiemarkten op de weegschaal*. Den Haag: AER.
- Bayliss, K. & C. Cramer (2003), 'Privatisation and the post-Washington consensus. Between the lab and the real world?', in: Fine, B., Lapavitsas, C. & J. Pincus (eds.), *Development Policy in the Twenty-First Century. Beyond the Post-Washington Consensus*, London and New York: Routledge, pp. 52-79.
- Boyer, R. (2000), 'Is a finance-led growth regime a viable alternative to Fordism? A preliminary analysis', *Economy and Society*, vol. 29, no. 1, pp. 111-145.
- Chesnais, F. (1997), *La mondialisation du capital* (nouvelle édition augmentée), Parijs: Syros.
- Duyvendak, J-W & J. Van der Lans (2003), 'De tragedie van de staat', *De Groene Amsterdammer*, 15-2-2003.
- Fine, B. (2003), 'Neither the Washington nor the Post-Washington Consensus', in: Fine, B., Lapavitsas, C. & J. Pincus (eds.), *Development Policy in the Twenty-First Century. Beyond the Post-Washington Consensus*, London and New York: Routledge, pp. 1-27.
- Hirschman, A. (1970), *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Prowse, M. (2003), 'The failure of the permanent revolution in public services', *Financial Times*, 3-5-2003.
- Stiglitz, J. (2002), 'Information and the Change in the Paradigm in Economics', *American Economic Review*, vol 92, no. 3, pp. 460-501.
- Thatcher, M. (2002), 'Delegation to Independent Regulatory Agencies: Pressures, Functions and Contextual Mediation', *West European Politics*, vol. 25, no. 1, pp. 125-147.
- Trawick, P. (2003), 'Against the Privatization of Water. An Indigenous Model for Improving Existing Laws and Successfully Governing the Commons', *World Development*, vol. 31, no. 6, pp. 977-996.
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) (2002), *Trade and Development Report 2002*. New York and Geneva: United Nations.
- Van den Brink, G. (2003), 'Het ongenoegen smeult voort', *NRC Handelsblad*, 1-5-2003.
- Van der Meer, J. & M. Ham (2001), *De verplaatsing van de democratie*. Amsterdam: De Balie.

- Vogel, S. (1996), *Freer Markets, More rules. Regulatory Reform in Advanced Industrial Countries*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Went, R. (2000), *Globalization. Neoliberal Challenge, Radical Responses*. London: Pluto Press.
- Went, R. (2002), *The Enigma of Globalization. A journey to a New Stage of Capitalism*. London and New York: Routledge.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2000), *Het borgen van publiek belang*. Den Haag: WRR.
- Wills, S. & Bartle I (2002), 'The Unanticipated Consequences of Creating Independent Competition Agencies', *West European Politics*, vol. 25, no. 1, pp. 148-172.

Noten

1. Robert Went is econoom en gepromoveerd op een proefschrift over globalisering. Hij is als gastonderzoeker verbonden aan de Economische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam en publiceerde onder meer *Grenzen aan de globalisering?* (1996), *Globalization: Neoliberal Challenge, Radical Responses* (2000), en *The Enigma of Globalization: A journey tot a new stage of capitalism* (2002). e-mail: r.c.p.m.went@uva.nl
2. De prijs die betaald wordt door werknemers die eventueel hun baan verliezen doordat privatisering en marktwerking tot efficiënter werken leiden, weegt in deze benadering niet op tegen de genoemde maatschappelijke voordelen. Bayliss en Cramer (2003, p. 65) stellen dat de Wereldbank de cijfers over de werkgelegenheidsgevolgen van privatisering in ontwikkelingslanden manipuleert: 'Some enterprises reduce employment after privatisation, often because of high staffing levels in public enterprises. The Bank commonly differentiates between reform of the public sector and privatisation, arguing that the former is responsible for lay-offs and not privatisation (...). This is an artificial distinction to give privatisation a better press. In reality the two are part of the same process of public-sector reform. For whatever reason, in many cases employment is reduced after privatisation and account needs to be taken of this. This is a real negative outcome of the policy representing a significant social cost. It cannot glibly be assumed that vigorous informal sectors will soak up labour shed by the enumerated, privatised sector.'
3. Nadat de deels met geknoei opgepompte winsten geprivatiseerd zijn, worden de verliezen gesocialiseerd zijn wanneer het misgaat, en dus betalen burgers in Californië direct (in de energieprijzen) en indirect (via belastingen) voor de manipulatie van de opwekkingscapaciteit van elektriciteit door grote spelers. De totale maatschappelijke prijs (belasting, pensioenen, werkloosheid e.d.) van de manipulatie en zakkenvullerij door Enron is door vakbonden en consumentenorganisaties berekend op minimaal 200 miljard dollar. En tijdens de telecom-hype hebben langs en tegen elkaar werkende bedrijven wereldwijde zoveel kabels in de grond gestopt, dat volgens schattingen van de *Financial Times* 98 procent daarvan nooit in gebruik genomen is.
4. De Dienst uitvoering en Toezicht Energie (DTE), de officiële toezichthouder op de energiemarkten in ons land, constateerde kort daarna in een studie dat de verwachte toename van concurrentie op de energiemarkt uitblijft en in plaats daarvan afneemt. 'Het gebrek aan concurrentie kan ertoe leiden dat het belangrijkste voordeel van de vrije markt, lagere prijzen, niet zal worden gerealiseerd, stelt de DTE' (*Financieel Dagblad*, 15 mei 2003).
5. Zie hierover uitgebreider Went 2000 en 2002.

6. *Zie Trawick (2003) voor een vergelijkbare uitwerking van de democratisering van de watervoorziening in Peru en andere landen.*
7. *Terzijde zei opgemerkt dat dit soort 'voice'-mechanismen ook vanuit een socialistische visies, of zelfbeheerbenadering bepleit kunnen worden.*